

UOT:80.

DİL MATERIALININ ÖYRƏNİLMƏSİNDƏ EKSPERİMENTİN ROLU

dosent Sərdarova İradə
Azərbaycan Dillər Universiteti
iradasardarova@yahoo.com

Xülasə: *İstənilən cümlənin (aktant tərkibli cümlənin) formalaşmasında intonasiya mühüm vasitələrdən biri kimi götürülə bilər. Aktant tərkibli cümlənin ümumi məzmununu əmələ gətirən leksik mənaların integrasiyasının baş tutması üçün isə mətn strukturunda komponentlərin (sintaqm, söyləm) sərhədləri müəyyən edilməlidir. Lakin istənilən danışq aktı özünün tələffüz sürəkliliyinə (zaman) görə tələffüz üçün müxtəlif quruluşlu qruplara üzvlənir. İntonasiyanın üzvləyici funksiyasına sintaktik vahidlərin sərhədlərinin müəyyənləşməsi daxildir. Üzvlənmənin semantik roluna yalnız ikili interpretasiya hallarında xüsusi diqqət yetirilir, çünki sintaqmatik üzvlənmə ikili şərhə aradan qaldırır.*

Açar sözlər: dil, sistem, ton, intensivlik, tezlik, uzunluq

Key words: language, system, tone, intensity, frequency, length

Ключевые слова: язык, система, тон, интенсивность, частота, длительность

V. fon Humboldtun irəli sürdüyü nəzəriyyəyə əsasən dilin forması haqqında təlim linqvistik nəzəriyyədə əsas yer tutur. V. fon Humboldtun ardınca amerika dilçisi U.D.Uitni də dil formasının linqvistik nəzəriyyədə əsas yer tutduğunu iddia edir. Dili formasına görə iki yerə bölürlər: 1) daxili forma və 2) xarici forma [1, s. 166]. Dilin daxili, və yaxud da xarici formalara bölünməsinin ciddi fərqi yoxdur, çünki onun məqsədi insana öz davranışını və başqalarının davranışını öyrənməyə kömək edir. Buna görə də bəzi dilçilər dilin formasını birbaşa təfəkkürlə əlaqələndirirlər. Belə dilçilərdən V. fon Humboldt, F. de Sössür, U.D.Uitni, N.Xomski, F.Y.Veysəlli və başqalarını göstərmək olar. F.Veysəlliyə istinad etsək belə anlamaq olar ki, dil və təfəkkür əlaqəsi insana ruhunun açılmasına kömək edir [2, s. 9]. İnsanın hər bir addımında, məsələn, onun həyat fəaliyyətinin zənginləşməsində, şüurunun formalaşmasında, düşüncə tərzinin dəyişməsində, qazandığı nailiyyətlərdə və s. dil və təfəkkürün rolu vardır. N.Xomskinin sözlərilə desək “dil kompetensiyadır və kompetensiyanı həyata keçirmək vasitəsidir” [3, s.73]. Dilin öz məqsədləri üçün istifadə etdiyi vasitələri bəzi dilçilər dilin texniki vasitələrə bərabər tutur və onları iki qrupa bölürlər: fonetik vasitələr və əqli vasitələr [1, s. 167]. Səslənmə və söz və söz formalarının səs tərkibinin əmələ gəlməsi fonetik vasitələrdir. Ümumiyyətlə, danışığın ilkin mərhələsində morfem deyil, birfonemli mərhələ ilkin mərhələ hesab edilməlidir [4, s. 109]. F.Y.Veysəlliyə əsaslanaraq bu nəticəyə gəlmək olar ki, 3 tip dil fərqləndirmək olar:

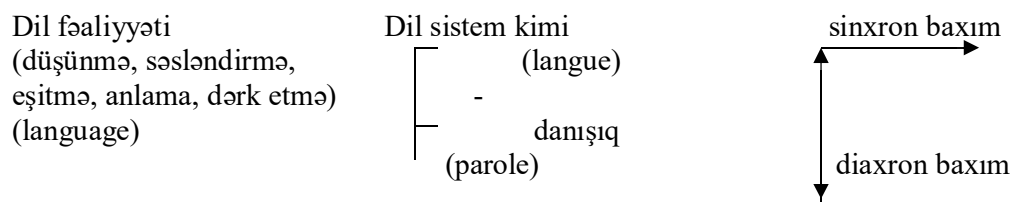
III tip dil. İlk söyləm səs bəşər fəaliyyətinin növbəti mərhələsi üçün xas ola bilər. Tədqiqatlar göstərir ki, ilk insanlarda bu, gərgin işdən sonra köks ötürərkən çıxardığı səslər ola bilər.

II tip dil. Müxtəlif elmlərin səyləri (dilçilik, zoopsixologiya, uşaq psixologiyası və s.) göstərir ki, insanların ilkin söyləmləri çox bəsit olub, insan dili tərkib hissələrinə bölünən mənalı vahidlərdən təşkil olunur.

I tip dil. Bu dil tərkib hissələrinə bölünə bilən akustik obrazlardan ibarətdir. İkinci və üçüncü tip çox bəsitdir, birinci tip isə daha mütəşəkkil və həm fonem, həm də morfemlərə bölünə bilən dildir [4, s. 109].

L.Blumfeld “Dil” əsərində yazır: “...dilçilik həmişə məna formasından deyil, fonetik formadan çıxış etməli”-dir [5, s. 162]. İ.A.Boduen de Kurtene “Dilin insanlaşması” məqaləsində yazır: “Dil səsləri formalaşmış, bir-birilə qarşılıqlı əlaqəyə girə bilən və müəyyən

ardıcılıqla səciyyələnən səslərdir” [2, s. 21]. İ.A.Boduen de Kurtene dildə üç cəhəti qeyd edir: fonasiya - danışq, səslərin deyilişi; audisiya - eşitmə, deyilənin dərk edilməsi; serebrasiya - dilə aid olan hər şeyin qorunması, saxlanması, götür-qoy edilməsi, təfəkkür [2, s. 21]. Dil haqqında F. de Sössürün fikirləri də maraqlıdır. O, dil belə səciyyələndirir: “Dil bütün daxili hissələrində nizamlanmış sistemdir, dil ifadə etdiyi obyektə asılıdır, amma o azaddır və obyektə nisbətə şərtidir (ixtiyarıdır)” [6, s.112]. F. de Sössür anlamında “dil işarələr sistemidir, bu sistemdə mənə ilə səs bağlılığı əhəmiyyət kəsb edir, özü də bu işarələrin hər iki tərəfi eyni dərəcədə psixidir” [6, s. 18]. Bunu o, fransızca *langue* termini ilə göstərir. Bu sistem danışığa *parole* termininə qarşı qoyulur, ikisi bir yerdə *language* adlandırılır ki, bu da bizim dilimizdə dil fəaliyyəti ifadəsinə uyğun gəlir. F.de Sössürün dil, danışq və dil fəaliyyəti qarşılaşmasını aşağıdakı sxemdə daha aydın görmək olar [2, s. 23]:

A.Blox dil barədə yazır: “Dil ixtiyarı səs simvollarının sistemidir, onun köməyi ilə sosial qrup birgə fəaliyyətdə olur” [7, s. 5]. E.Kassire üçün “dil nə mexanizm, nə də orqanizmdir, nə canlı, nə də ölü şeydir. Bu termin altında fiziki obyekt başa düşülür. Bu isə, ümumiyyətlə, şey deyil” [2, s. 30]. V.fon Humboldtun dilə verdiyi tərif daha keçərlidir: “...dil erqon deyil, enerjiyadır” [2, s. 30]. V.Fromkin və R.Rodmanın “An Introduction to Language” əsərində dil “... sadəcə sözlər yığını deyildir. ... sözləri ardıcıl düzməklə mənə yarada bilmərik. Dil səslərdən, sözlərdən və mümkün olan cümlələrdən ibarətdir. Bizim dili bilməyimiz o deməkdir ki, biz həmin dildəki səsləri, sözləri və onların kombinasiya qaydalarını da bilirik” [8, s. 11].

Azərbaycan dilçiliyində dilin mahiyyəti ilə yaxından məşğul olan alimlərdən A.Axundovu misal göstərmək olar. Dil nədir? sualına o belə cavab verir: “Dil ictimai hadisədir. ...xalq kütlələrinin sərvəti olan dil, onlar üçün fikrin yeganə vasitəsi, ifadə alətidir” [9, s. 75].

Deyilənləri nəzərdən keçirərək dili aşağıdakı kimi ümumiləşdirə bilərik: dil sistemdir, müəyyən vahidlərin işlənməsi üçün lazım olan qaydalar məcmusudur; dil ixtiyaridir, ifadə edilənlə ifadə olunan arasında birbaşa əlaqə yoxdur; dil səslərdən ibarətdir, o səslərdən yaranır, bunlar tələffüz olunur və eşidilirlər; dil simvolikadır; dil fikrin daşıyıcısıdır, insanlar fikirlərini dillə ifadə edirlər [2, s. 31].

F.Y.Veysəlliyyə görə, “...dil çox mürəkkəb, eyni zamanda çoxşaxəli bir institutdur [2, s. 95]. O, həm fərdlərlə, onların toplusu cəmiyyətlə bağlıdır, həm də müəyyən mənada mücərrəd bir varlıqdır. Odur ki, insan dilinin mövcudluğu üçün mühüm aspektlərdən biri kimi çıxış edən danışma və eşitmə məsələlərində dilin rolu böyükdür. Bu da o anlama gəlib çıxır ki, dil ünsiyyət prosesində aparıcı vasitədir. Dil ünsiyyət vasitəsi kimi ona görə fəaliyyət göstərir ki, dil vahidləri insan tərəfindən reallaşır, kodlaşdırılır və insan tərəfindən qəbul edilir. Dil ünsiyyətində danışan qədər dinləyən də aparıcı rol oynayır. Hava dalğaları səs gücündən və tezliyindən asılı olaraq dinləyənə qulağına daxil olur, mexaniki prosesə çevrilir, sinirlərə çatır, sinirlər isə eyni eşitmə mərkəzində oyanma yaradır. Beləliklə, göndərilən məlumat dərk edilir və dilin kommunikativ funksiyası yerinə yetirilmiş olur. Ünsiyyət modelində 4 komponenti bir-birindən ayırmaq lazımdır: ünsiyyətin linqvistik bazası; ünsiyyətin artikulyator bazası; ünsiyyətin akustik bazası; ünsiyyətin perseptiv bazası [2, s. 96].

Hər bir dialektə və fərdə aid olan dil ayrılıqda tədqiq edilməlidir. Hər bir fərdin danışığındakı müşahidələrimiz vasitəsilə bir-birinə oxşayan və ya fərqlənən akustik obrazlar axtarılıb tapmaq mümkündür [3, s. 73].

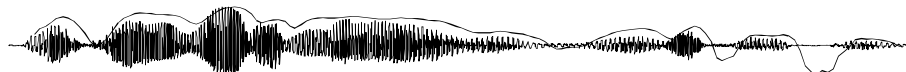
Akustik baxımdan dil səslərinin strukturu çox mürəkkəbdir. Hər bir səs kiməsə nəşə demək ehtiyacından doğduğundan tələffüz edilməli və həm də eşidilməlidir [3, s. 186]. Bunun üçün də onun müəyyən akustik əlamətləri olmalıdır. Akustik strukturda istifadə olunan nitq siqnalları danışığın əsasını təşkil edir. Bu zaman tələffüz edilərək ötürülən səs tellərinin titrəməsindən asılı olaraq yayılır. Yayılan səs o cür tələffüz olunmalıdır ki, informasiyanın göndərildiyi adam onu lazım olan formada eşitsin və qavrasın. Səsin yayılması hava təzyiqinin gücündən, iqlim və məkandan asılı olur. Hesablamalara görə, 11° havada səsin saniyədə sürəti 331 m-dir [3, s.186]. Səslənmə zamanı təkrar dalğaların yaratdığı səslər periodik (bura saitlər daxildir), qeyri-mütəmadi dalğaların yaratdığı səslər isə qeyri-periodik (bura sonorlar və cingiltili samitlər daxildir) olur. Birinci qrupa daxil olanlar musiqili və ya tonlu, ikinci qrupa isə tonla küyn qarışığından yaranan səslər aiddir.

Səslərin öyrənilməsi çox diqqət və zəhmət tələb edən bir işdir. Bu zaman dəqiq elm kimi artıq təsdiqini tapmış eksperimental fonetikanın imkanlarından istifadə etmək lazımdır. Qeyd etmək lazımdır ki, dil faktlarının izahında eksperimental fonetikanın rolu artıq uzun illər bundan əvvəl sübutunu tapıb. Eksperimentin üstünlüyünü L.B.Şerba da qeyd etmişdir. O yazır: “Mənə çoxdan qəti məlumdur ki, şəxsi müşahidə yolu ilə, məsələn, rus dilində felin şəxs formasının mənasını açmaq mümkün deyil. Mənim linqvistik fikirlərimin əsasında həmişə eksperimentdən alınan dil materialları, dil faktları dayanır” [10, s. 167].

Hər bir səsin tələffüzünə müəyyən zaman kəsiyi tələb olunur. Danışanın akustik görünüşündə üç parametrlə əsas götürülür: ton, intensivlik, zaman [2, s. 135]. Bu parametrlərin hər biri ünsiyyətin akustik aspektlərini düzgün müəyyən etməyə imkan verir. Eksperiment əsasən sait səslərin akustik aspektlərinin dəqiq təyin olunması ilə uğurlu hesab edilə bilər. İngilis dilindəki /maɪ 'mʌð7 w7z tu draɪ tə ɑ: ns ə// və /ju: 'ɔlweɪz nou wen hi: iz hæpi// cümlələrinin akustik parametrlərinin qiymətləri əsasında cümlələrin intonasiya konturu müəyyən edilmişdir. Alınan akustik göstəricilər cədvəldə verilmiş və onların əsasında qrafik tərtib edilmişdir.

/maɪ 'mʌð7 w7z tu draɪ tə ɑ: ns ə//

/ju: 'ɔlweɪz nou wen hi: iz hæpi//

Cədvəl 1

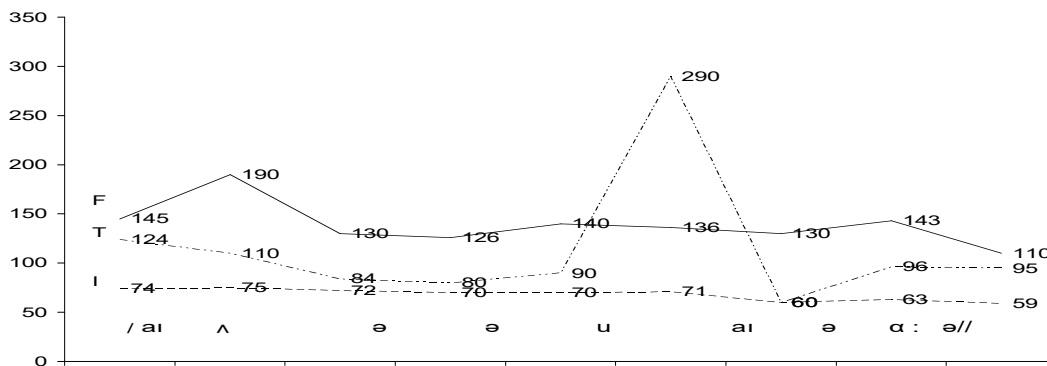
saitlər parametrlər	aɪ	ʌ	ə	ə	u:	aɪ	ə	a	ə
f (hs)	145	190	130	126	140	136	130	143	112
i (db)	74	75	72	70	71	60	63	69	59
t (m/san)	124	110	84	80	90	290	60	96	95

Cədvəl 2

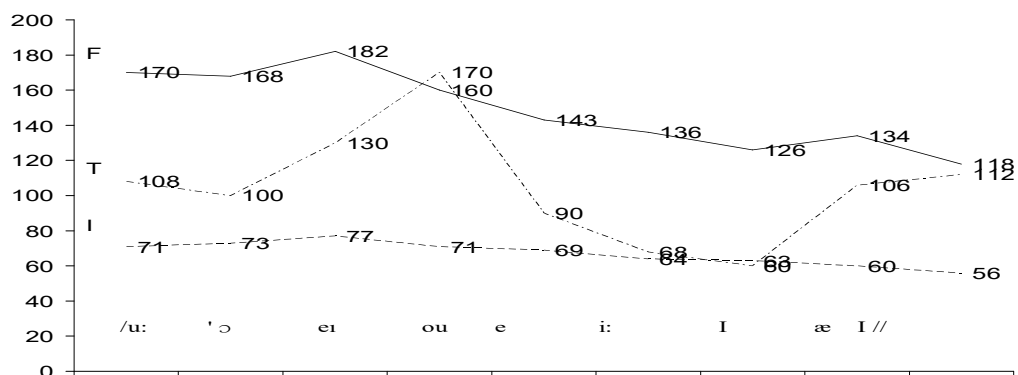
saitlər parametrlər	u:	ə	e:	ou	e	i:	i	æ	i
f (hs)	170	168	182	160	143	136	126	134	118
i (db)	71	73	77	71	69	64	63	60	56
t (m/san)	108	100	130	170	90	68	60	106	112

Cümlənin intonasiya konturu və əsas ton tezliyinin qiymətləri bitkinlik intonasiyasının reallaşdığını göstərir. /maɪ 'mʌð7 w7z tu draɪ tə ɑ :nsə// cümləsində saitlərin orta ton tezliyi 139 hs-ə bərabər olduğu halda, sonunda əsas ton tezliyinin göstəriciləri orta ton tezliyindən xeyli aşağıdır. Məsələn, cümlənin sonundakı /ə/ saitində əsas ton tezliyi 110hs ölçüsündədir. Cümlədə interval fərqi 29hs kəmiyyətindədir. Halbuki, cümlənin başlanğıcında melodiklik orta ton registirindən nisbətən yüksək 145-190hs kəmiyyətindədir. Cümlədə melodiklik zirvəsi ikinci hecada 190hs ölçüsündə qeydə alınmışdır ki, bu da nəqli cümlələrin intonasiya konturu üçün tam səciyyəvidir (bax: cəđ. 1, qr. 1). Zaman parametrlərinin təhlili onun melodiklik parametrlərinin qiymətlərindən fərqləndiyini əks etdirir. Mütləq qiymətlər əsasında çıxarılmış orta tələffüz tempi 113 m/san-dir. Lakin cümlənin uzunluq qiymətlərində sona doğru tələffüz tempinin ləngiməsi müşahidə olunur. Söyləmin son hecasında /ə/ saitin mütləq uzunluğu 95 m/san-dir. Zaman parametrlərinin qiymətlərinin sonluğa doğru artması bitkinlik intonasiyasından xəbər verir. Cümlənin intensivlik göstəricilərinin təhlili onun zəifləyən istiqamətdə hərəkətini göstərir. Orta intensivlik 68 db-dir. Söyləmin əvvəlində amplitudların göstəriciləri 74-75 db, sonuncu hecada intensivlik 59 db-dir. İntensivlik qiymətlərində interval fərqi 6 db-dir (bax: cəđ. 1, qr. 1).

Qrafik 1

Qrafik 2

Təhlil olunan /ju: 'ɔlweɪz nou wen hi: iz hæpi// cümləsində saitlərin orta ton tezliyi 148 hs-dir. Cümlənin sonunda melodiklik göstəriciləri onun orta ton tezliyindən xeyli aşağıdır. Bu 148 hs: 118 hs nisbətindədir. Melodiklik göstəriciləri arasında interval fərqi 30 hs-dir. Cümlənin başlanğıcında melodiklik orta ton registirindən xeyli yüksəkdir - 170-182 hs.

Cümlədə melodiklik zirvəsi üçüncü hecada 182 hs-dir. Alınan nəticələr nəqli cümlələrin intonasiya konturu üçün tam səciyyəvidir (bax: cədvəl 2, qrafik 2). Temporal göstəricilərin təhlili onun melodiklik parametrinin qiymətlərindən fərqləndiyini üzə çıxarır. Cümlədə orta tələffüz sürəti 104 m/san-dir. Cümlənin sonuna doğru tələffüz tempi ləngiyir ki, bu da nəqli cümlələr üçün təbii haldır. Cümlənin son hecalarında reallaşan /æ/ və /ə/ saitlərinin mütləq uzunluqları 106-112 m/san-dir. Zaman parametrinin qiymətlərinin sonluğa doğru artması bitkinlik intonasiyasının göstəricisidir (bax: cədv. 2, qr. 2). Cümlənin intensivlik göstəriciləri onun zəifləyən istiqamətdə olduğunu göstərir. Təhlil olunan cümlədə orta intensivlik 67 db-dir. Söyləmin əvvəlində intensivlik 73-77 db, sonuncu hecada intensivlik 56 db-dir. İntensivlik qiymətlərində interval fərqi 21 db-dir. Ossilloqrafik təhlilin nəticələrinə əsasən təhlil olunan cümlədə bitkinlik intonasiyasının reallaşmasından xəbər verir.

Ədəbiyyat

1. Ə.Ə.Rəcəbov. Dilçilik tarixi. Bakı, Maarif, 1987.
2. F.Y.Veysəlli. Fonetika və fonologiya məsələləri. Bakı, Maarif, 1993.
3. F.Y.Veysəlli. German dilçiliyinə giriş. Bakı, Mütərcim, 2011.
4. F.Y.Veysəlli. Semiotika. Bakı, Mütərcim, 2010.
5. Bloomfield L. Language. New York, 1933.
6. F. de Sössür. Ümumi dilçilik kursu (ingilis dilindən tərcümə edənİ-fil.e.d., prof.N.Q.Cəfərov). Bakı, BDU nəş., 2003.
7. A.Blox. An Outline of linguistics Analysis.Word, 1945.
8. Victoria F., Robert R. An Introduction to Language. USA, Harcourt Brace College Publishers, Fifth edition, 1993.
9. A.Axundov. Ümumi dilçilik. Bakı, Maarif, 1988
10. Л.В.Щерба. Языковая система и речевая деятельность. Л.: Наука, 1974.

THE ROLE OF EXPERIMENT IN STUDYING LANGUAGE MATERIALS*Sardarova Irada**Summary*

The article deals with the learning of language voices. As it is known the learning of voices is very difficult and requires great attention. In this case it is necessary to use the opportunities of experimental phonetics. It should be stressed that the role of experiment in the investigation of the language facts through experiment has long been proved. The author uses expedient to investigate the acoustic peculiarities of the language voices.

РОЛЬ ЭКСПЕРИМЕНТА В ИЗУЧЕНИИ ЯЗЫКОВОГО МАТЕРИАЛА*Сардарова Ирада**Резюме*

В данной статье изучается звуки языка. Известно, что изучение звуков трудоемкая работа и требует особое внимание. При исследовании звуков пользуются возможностями экспериментальной фонетики, давно утвердившей себя как точная наука. Следует подчеркнуть, что в исследовании языковых фактов роль и значение эксперимента признается всеми учеными. В данной статье языковой материал подвергается экспериментальному анализу.

Rəyçi: Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Cəmil Məmmədağa oğlu Babayev
Daxil olma tarixi 06 may 2024-cü il